

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۲/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۵/۱۹

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود

سال سیزدهم، شماره ۵۱، پاییز ۱۳۹۸

بررسی آسیب‌ها، تهدیدها و چالش‌های فقر و غنای مفرط اقتصادی در مسیر تحقق جامعه مهدوی

حمیده صنیعی^۱

مهدی عباسی^۲

چکیده

یکی از کارکردهای اساسی جامعه مهدوی تقسیم مساوی منابع و درآمدها و ایجاد عدالت اقتصادی است که در آن فقر اقتصادی به کلی ریشه‌کن خواهد شد. مقاله حاضر براساس تحلیل و تطبیق محتوای احادیث و روایات معتبر مرتبط با فقر و غنای مفرط اقتصادی از یک سو و شاخص‌های جامعه مهدوی از سوی دیگر و نقش پُرچالش این دو بر یکدیگر تدوین گردیده است. هدف از پژوهش حاضر استخراج عوامل تحدید کننده، فقر و غنای مفرط است که می‌تواند در جامعه مهدوی نقشی آسیب‌زا داشته باشد. با استفاده از روش تحلیل منطقی و تطبیق محتوای احادیث و روایات، نقش تهدیدکننده و پُرچالش فقر و غنای مفرط اقتصادی بر تحقق جامعه مهدوی به این شرح تدوین گردید:

نقش فقر اقتصادی: بُعد فردی (با ۵ کد فرعی شامل: سرگردانی عقول، ضعف در یقین، عدم اتکا به نفس و یاس و ناامیدی، زایده تنبلی و ناتوانی).

بُعد اجتماعی (با ۵ کد فرعی، شامل: نزدیکی به کفر، نقص در دین، عامل تفرقه و دشمنی و بلا و فتنه، عامل ذلت)

۱. کارشناس ارشد رشته مدرسی معارف اسلامی دانشگاه باقرالعلوم ع قم (نویسنده مسئول)
(Mohamad7830194@gmail.com)

۲. عضو هیئت علمی دانشگاه علوم حدیث قم (Ym.abbasi@gmail.com).

نقش غنای مفرط: بُعد فردی (با ۳ کد فرعی، شامل: شهوترانی، مشغولیت به پستی، سستی در دین و تباهی در بقیین).
بُعد اجتماعی (با ۳ کد فرعی، شامل: فخرفروشی، طغیان و سرکشی، غصب حقوق فقیران).

واژگان کلیدی

فقر اقتصادی، غنای مفرط، نقش تهدیدکنندگی، جامعه مهدوی.

مقدمه

در جهان امروز رشد آمار فقر مطلق در ایران از یک سو و رشد ثروت ثروت‌مندان میلیاردی از سوی دیگر هشداردهنده است تا آن‌جا که برآوردهای مرکز پژوهش‌های مجلس نشان می‌دهد، خطر فقر در تابستان امسال (۱۳۹۷)، نسبت به تابستان گذشته، رشد ۲۲ تا ۲۵ درصدی داشته است. (ایسنا، ۲۰ آذر ۱۳۹۷) از سوی دیگر وزیر تعاون با اعلام این‌که ۵ تا ۶ میلیون نفر دارای ثروت بالا همانند ثروتمندان خارجی، در کشور هستند، در عین حال ۷ میلیون نفر نیز در زیر خط فقر شدید به سر می‌برند. (فارس نیوز، ۵ آبان ۱۳۹۳) این آمارها نشان‌دهنده دوری از جامعه مهدوی است، زیرا طبق روایات در آن جامعه که یک حکومت قرآنی است حتی یک فقیر یافت نمی‌شود که زکات بگیرد. (مجلسی، ۱۴۰۴: ج ۵۲، ۳۹۰)

تقسیم عادلانه بیت‌المال بدون هیچ‌گونه تبعیض در عصر حکومت درخشان ایشان، محقق شده و ثروت و امکانات در اختیار مستحقان قرار می‌گیرد، به این ترتیب توزیع، به نحو عادلانه و احسن صورت می‌گیرد و از شکاف عمیق طبقاتی جلوگیری به عمل می‌آورد. (اشتهاردی، ۱۳۸۰: ۱۲۸-۲۵)

جامعه مهدوی از شاخص‌هایی برخوردار است که در عصر ظهور آن حضرت تحقق کامل خواهد یافت، بدیهی است دسترسی به این شاخص‌ها از طریق مراجعه به روایات ائمه معصومین علیهم‌السلام میسر خواهد بود. پرواضح است که این شاخص‌ها می‌تواند از سوی عوامل مختلف مورد تهدید قرار گرفته و زمینه تحقق آنها را به تاخیر اندازند. از جمله آن عوامل می‌توان به زیاد شدن فقر و پریشانی در آخرالزمان که در روایات از آن به علائم نزدیکی ظهور اشاره شده است. (مجلسی، ۱۴۰۴: ج ۱، ۸۶۳)

منظور از فقر در این پژوهش، فقر مطلق و افراطی است که منجر به سقوط انسان از جایگاه و مقام واقعیش در هستی خواهد شد، گرچه فقیر بودن به معنای نداشتن بقیه امکانات مذموم نیست و شخص فقیر از طرف جامعه نباید متروک باشد. آن‌چنان‌که پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید:

فقر فخر من است و به آن افتخار می‌کنم (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق: ۱۹۵).

البته فقر غیرمطلق هم آثار سوء فقر مطلق را به مراتب پایین‌تر دارا خواهد بود. اگرچه در جامعه آرمانی مهدوی که تمام احکام اسلامی به نحو احسن برپا خواهد شد دیگر هیچ فقیری چه مطلق و غیرمطلق یافت نخواهد شد. زیرا وجود داشتن فقر در یک جامعه نشان‌دهنده توزیع نامناسب ثروت‌ها و اموال عمومی است.

منظور از غنای مفرط در این پژوهش، ثروت‌ندوزی افراطی و انباشت ثروت بدون هیچ قید و شرطی و سرمایه‌داری است که تفاخر، تکبر و چشم و هم‌چشمی از آثار سوء آن است.

تحقق حکومت قرآنی حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف قرن‌ها پیش توسط پیامبران مژده داده شده است. این مژده در کتاب‌های صحیح و معتبر احادیث مسلمانان (اهل سنت و شیعه) نقل شده و این ظهور قطعی است. (حکیمی، ۱۴۳۲ق: ج ۳، ۲۴۶)

کتاب‌های بسیار زیادی در زمینه مهدویت توسط عالمان و پژوهشگران دین از قرن‌ها پیش تا عصر حاضر نوشته شده است. با تورق کتاب‌ها و جست‌وجو در پایگاه‌های اینترنتی، کتاب و مقاله‌ای که به موضوع این پژوهش به طور خاص پرداخته باشد، یافت نشد؛ اما مقاله «ترسیم سیمای عدالت مهدوی در عصر ظهور و ارائه مدل مفهومی» نوشته محسن سلمانی، به شاخصه‌های جامعه مهدوی به خوبی پرداخته ولی در رابطه با عدالت اقتصادی جامعه مهدوی به خوبی نپرداخته است، به همین سبب پژوهش حاضر به منظور تطبیق روایات فقر و غنای مفرط و روایات جامعه مهدوی به شاخص‌های اقتصادی جامعه مهدوی رویکردی عمیق‌تر داشته و به بازگویی آنها پرداخته است.

در موضوع فقر و غنای مفرط، کتاب *الحیة* به قلم محمدرضا حکیمی، ترجمه احمد آرام، به مسئله فقر و غنا در آیات و روایات به خوبی پرداخته، اما در آن تطبیق با شاخص‌های جامعه مهدوی انجام نشده است. لذا در این پژوهش این تطبیق انجام گرفته تا آثار تهدیدکننده این دو در یکدیگر آشکار گردد.

بدین منظور پژوهش حاضر، با هدف بررسی و نقش پرچالش و تهدیدکننده فقر و غنای مفرط اقتصادی در تحقق جامعه مهدوی عجل الله تعالی فرجه الشریف، به روش تطبیق محتوایی روایات و احادیث معصومین و با این سوالات تبیین گردید:

۱. ویژگی‌های جامعه مهدوی کدامند؟

۲. ویژگی‌های فقر و غنای مفرط اقتصادی کدامند؟

۳. عوامل فقر و غنای مفرط چگونه باعث تخریب جامعه مهدوی خواهند شد؟

روش اجرای پژوهش این پژوهش از نوع کیفی است که از طریق روش تحلیل اسنادی براساس راهبرد تحلیل محتوا انجام گرفته است. مواد و محتوای تحقیق، احادیث و روایات معتبر در زمینه فقر و غنای مفرط اقتصادی از یک سو و روایات و احادیث در زمینه جامعه مهدوی از سوی دیگر می‌باشد. اعتبار مورد نظر در این پژوهش، اعتبار سازنده‌ای بود. برای تعیین این نوع اعتبار، از تنها روش مناسب برای پژوهش‌های کیفی، روش تحلیل منطقی براساس قضاوت ذهنی استفاده شد. اعتباریابی نتایج و یافته‌های این پژوهش، با استفاده از روش تحلیل منطقی، و مقایسه و تطبیق داده‌ها و اسناد صورت گرفته است.

در این پژوهش، به منظور تحلیل احادیث و روایات منتخب، از روش تحلیل محتوا که فرایند درک، تفسیر و مفهوم‌سازی معانی درونی داده‌ها است، استفاده شد. بنابراین محقق از یک فرآیند چهار مرحله‌ای، شامل مراحل انتخاب واحد تحلیل‌ها، کدگذاری، مقوله‌بندی، تفسیر نتایج برای تحلیل محتوای احادیث استفاده نمود. پس از جمع‌آوری احادیث مورد نظر، جهت کدگذاری داده‌ها، متن احادیث چندین بار مورد مطالعه قرار گرفته و فرآیند کدگذاری از طریق برداشت از مضامین روایات و احادیث انجام گرفت. لازم به توضیح است که در پژوهش حاضر برای طبقه‌بندی کدها از روش تکوین استقرایی استفاده شد به طوری که برای ساخت کدهای مناسب، در برخی موارد کلمات، جملات و عبارات احادیث، عیناً به عنوان یک کد شناسایی و مورد بهره‌برداری قرار گرفت.

در این پژوهش، ابتدا احادیث و روایات درباره فقر و غنای مفرط اقتصادی به روش بالا مورد بررسی قرار گرفته و آسیب‌های آن به صورت طبقه‌بندی شده ذیل دو کد اصلی فردی و اجتماعی اتخاذ گردید، سپس شاخص‌های جامعه مهدوی در عصر ظهور براساس برداشت از روایات و احادیث معتبر، ذیل دو عنوان اصلی فردی و اجتماعی شناسایی گردید. پس از آن با مقوله‌بندی این دو دسته از روایات کاملاً با یکدیگر مقایسه گردید و آسیب‌های فقر و غنای مفرط اقتصادی که جامعه مهدوی و شاخص‌های آن را به چالش کشیده‌اند شناسایی و ارائه شد.

تعریف و مقایسه مفاهیم

فقر

با توجه به معنای فقر مفرط در لغت عرب و با بررسی معنای آن در لغت‌نامه‌ها لغات یافت شده که هم معنی با این واژه هستند عبارتند از فقیر و مسکین که در ذیل به بررسی آنها خواهیم

پرداخت.

فقر عبارت است از نیازمندی به دیگران (فراهیدی، ۱۴۱۴ق: ج ۳، ۱۴۸)، فقر تنگدستی در زندگی از لحاظ مال است. (همو: ج ۲، ۷۸۲)

فقیر کسی است که مهره‌های پشتش شکسته شده و مصیبتی که کمر را می‌شکند به او رسیده است. در لغت یک معنی فقر سوراخ کردن بینی شتر چموش به منظور رام کردن حیوان آمده است، به طور کل هر چیزی را که سوراخ کنی و در آن اثری بگذاری با لفظ «فقرته تفقیرا» بیان شده است. (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ج ۴، ۴۴۴)

فقر در لغت در چهار وجه به کار می‌رود:

۱. فقر و نیاز ضروری انسان‌ها و موجودات تا وقتی در دار دنیا هستند عمومیت دارد و فراگیر است؛

۲. فقری که از عدم کسب و کار ناشی می‌شود؛

۳. فقر نفسانی و روحی که همان آزمندی است؛

۴. فقر و نیاز انسان به سوی خدای تعالی. (راغب اصفهانی، ۱۴۲۶ق: ۶۴۱-۶۴۲)

پُر واضح است فقر مدنظر این پژوهش، فقر به معنای دوم است که همان فقر اقتصادی نامیده می‌شود. فقر در واقع عبارت است از نیازمندی انسان یا بی‌نصیب ماندن از چیزهایی به برای تامین زندگی او و کسانی که در تحت تکفلش هستند کفایت کند. به طور دقیق‌تر یعنی نداشتن چیزهایی که آدمی در زندگی به آنها نیازمند است و ناقص یا اندک بودن امکاناتی که شکوفایی قابلیت آدمی و ظهور استعدادهای او به آنها بستگی دارد. (حکیمی، ۱۴۳۲ق: ج ۴، ۴۰۰)

آسیب‌ها و چالش‌هایی که در فقر وجود دارد، در لغت و تعریف فقر هم به خوبی آشکار است از آن جمله می‌توان به یافته‌های زیر اشاره کرد:

- عدم اعتماد به نفس و سرشکستگی در جامعه؛

- بلا و مصیبت عظیم بودن فقر؛

- تأثیرپذیری فقیر به علت احتیاج به دیگران؛

- عدم شکوفایی استعدادها.

مسکین: کسی است که هیچ چیز نداشته باشد و از واژه فقر رساتر و بلیغ تر است. (راغب

اصفهانی، ۱۴۲۶ق: ج ۱، ۴۴۰)

مسکین کسی است که حالش از فقیر بدتر است، یعنی کسانی که درآمدی ندارند و

ناقص‌العضوند. (قرشی بناپی، ۱۳۷۱: ج ۲، ۲۶۵)
 بنابراین مسکین در واقع فقر مطلق است که در آن فرد هیچ چیزی ندارد و درجه بالاتری نسبت به فقیر از لحاظ نداشتن امکانات برخوردار است.
 لذا به منظور استخراج روایات فقر مطلق، از این دو کلید واژه، یعنی فقر و مسکین استفاده شده است.

غنی

با توجه به گستردگی معنای غنای مفرط در لغت عرب و با بررسی معنای لغت در لغت‌نامه‌ها کلید واژه‌های یافت شده هم‌معنی با این واژه عبارتند از: غنا، تکاثر، اتراف که در ذیل به بررسی آنها خواهیم پرداخت.

الغنی بالفتح به معنای بی‌نیازی از مال است. (جوهری، ۱۳۶۸ ش: ج ۶، ۲۴۵) غنی در سه معنا به کار رفته است. اول: در معنی بی‌نیازی و این نیست مگر برای خدای متعال؛ دوم: به معنی کم‌نیازی و احتیاجات کم و اندک؛ سوم: به معنی زیادی دستاوردها برحسب گونه‌گویی مردم.^۳ (راغب اصفهانی، ۱۴۲۶ ق: ج ۲، ۷۱۹) غنا گاهی در مقابل فقر گفته می‌شود که مقصود از آن، دست یافتن به مال به اندازه‌ای است که برای زندگی و ضروریات آن لازم است و جوابگوی نیاز انسان است، به دارنده چنین مالی غنی یا بی‌نیاز می‌گویند، در مقابل فقیر؛ در این صورت این معنا به معنای دوم نزدیک‌تر است زیرا در این صورت هرگاه بگویند فلانی غنی و بی‌نیاز است، یعنی روزی و امکانات او برای خود و خانواده‌اش کافی است و نیاز به دیگران ندارد. این غنای مذموم نیست بلکه ممدوح و مورد پسند دین اسلام است.

غنای مورد نظر پژوهش حاضر، همان غنای مفرط اقتصادی است که در روایات ائمه معصومین علیهم‌السلام و آیات و روایات قرآن کریم از آنان به تکاثر به معنی زیادی مال یا افراد بر دیگری تفاخر کردن، چشم و هم‌چشمی کردن و مسابقه گذاشتن در فزونی مال یا عزت است. (همو: ج ۴، ۳۱۳). «اتراف» به معنی فراخی و زیاد داشتن نعمت، یعنی ناز و نعمت فراوان در اختیارش قرار گرفت. (مصطفوی، ۱۴۱۶ ق: ج ۱، ۳۴۴)

بنابراین مترفون کسانی هستند که نعمت و مکنات گسترده دارند و از انواع امکانات رفاهی و مصرفی بهره‌مندند و این غناست که در مقابل فقر قرار گرفته است و این غنای مذموم مورد

۱. «وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (حج: ۶۴).

۲. «وَوَجَدَكَ غَائِلًا فَأَغْنَيْ» (ضحی: ۸).

۳. «يُخَسِبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ» (بقره: ۲۷۳).

نکوهش قرآن و احادیث قرار گرفته است. پس در اسلام نه «تکاثر» پذیرفته است و نه خوشگذرانی و اتراف و نه شادی خواری‌های اشرافی، زیرا هر دو مستلزم ظلم است. ظلم فردی و اجتماعی.

پس غنای افراطی، تکاثر و اتراف، سه کلید واژه هم معنی در لغت عرب هستند که برای بررسی روایات ائمه معصومین علیهم‌السلام درباره غنای افراطی هر سه لغت مورد بررسی قرار داده شدند.

جامعه مهدوی

جامعه مهدوی جامعه‌ای آرمانی است بر محور ولی‌الله‌الاعظم که در عصر ظهور شکل می‌گیرد. این جامعه یک جامعه عدالت‌مهور است و در رابطه با اعتقاد به این جامعه آرمانی و تلاش برای ایجاد آن، حتی خداوند از پیامبران میثاق گرفته است و در واقع همه پیامبران به عنوان آماده‌سازان مهدوی محسوب می‌شوند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۵: ۱۶۴).

از ویژگی‌های این جامعه می‌توان به سیره عدالت و تقوا، عمل به دستورات حق، توسعه یافتگی سیاسی در عالی‌ترین سطح، حکومت جهانی تشیع، جامعه اخلاقی و فضیلت‌مند و ریشه کنی فاصله طبقاتی و فقر نام برد.

تهدید

تهدید به معنای ترسانیدن، بین دادن است. (معین، ۱۳۷۹: ۱۱۷۳)
یعنی ترسانیدن، تخویف کردن، اظهار عقوبت و سیاست کردن. (دهخدا، ۱۳۴۳: ج ۱۴، ۱۱۵۴)

بنابراین با توجه به معنای لغوی تهدید، در تهدیدکردن نوعی ترس، بیم، هشدار و عقوبت وجود دارد و باید از آن عامل تهدیدکننده بر حذر بود تا عواقب سوء آن دامن‌گیر انسان نشود. لذا از آن جا که فقر و غنای مفرط آثار سوئی بر جامعه مهدوی که حکومت آرمانی تشیع است و نقش هشداردهنده بر این آثار خواهد گذاشت و کاملاً با جامعه مهدوی در تعارض است. بدین منظور این نقش و عوامل تهدیدکننده بررسی گردیده شدند.

مراحل اجرای پژوهش

الف) تحلیل محتوای روایات فقر اقتصادی: در پژوهش حاضر مواد و محتوای احادیث و روایات مربوط به فقر اقتصادی، غنای مفرط و شاخص‌های جامعه مهدوی در جدول‌های

سه‌گانه ذیل، هر کدام به صورت جداگانه بیان گردیده است.

جدول ۱: تعیین کدها برای احادیث و روایات فقر اقتصادی

ردیف	احادیث و روایات فقر اقتصادی	کدها
۱	رسول اکرم ﷺ فرمود: چقدر زشت است فقر بعد از غنی. (کلینی، ۱۳۶۹: ج ۳، ۲۱۷)	زشتی فقر
۲	رسول اکرم ﷺ فرمود: فقر نزدیک کفر است. (کلینی، ۱۳۶۹: ج ۳، ۷۷۶)	فقر نزدیک کفر
۳	انسان اگر ثروتی را به دست آورد، توانگریش به طغیان کشد، اگر در فشار فقر قرار گیرد، گرفتاری به خود مشغولش سازد. (حرانی، بی تا: ۱۴۷)	گرفتاری و فشار فقر
۴	فقر مرگ بزرگتر است. (حرانی، بی تا: ۳۲۳)	فقر مرگ بزرگ
۵	آن جا که همه چیز عقد بستند، تنبلی و ناتوانی با هم ازدواج کردند و فرزندی به نام فقر آوردند. (حرانی، بی تا: ۳۴۳)	فقر زایده تنبلی
۶	سه چیز است که هر که دچار آنها شود تمنای مرگ کند: ۱. فقر دنباله دار؛ ۲. زن رسواگر؛ ۳. دشمن غالب. (حرانی، بی تا: ۵۰۹)	فقر و تمنای مرگ
۷	امام علی علیه السلام: ای فرزند! من از تهیدستی به تو هراسناکم! از فقر به خدا پناه ببر که همانا فقر دین انسان را ناقص، عقل را سرگردان و عامل دشمنی است. (نهج البلاغه، ۵۰۵، حکمت ۳۱۹)	نقص در دین سرگردانی عقول عامل تفرقه و دشمنی
۸	آگاه باشید که فقر نوعی بلا است و سخت تر از آن تنگدستی، بیماری تن. (نهج البلاغه، ۵۱۷، حکمت ۳۸۸)	فقر نوعی بلا و فتنه
۹	رسول خدا ﷺ فرمود: ای فرزند اگر فقیر راستگو باشد مردم او را دروغگو می دانند، اگر زاهد باشد او را نادان و جاهل می دانند. ای فرزند من! هرکس گرفتار فقر شد او به چهار خصلت گرفتار می گردد: ضعف در یقین، نقصان در عمل، رقت در دین و حیا در صورت. اینک از فقر و تهیدستی به خدا پناه می برم. (مجلسی، ۱۴۰۴: ج ۲، ۳۳۰)	فقر عامل: ۱. ضعف در یقین؛ ۲. نقصان در عمل؛ ۳. رقت در دین؛ ۴. کمی حیا در صورت
۱۰	رسول خدا ﷺ فرمود: فقر موجب سرافکنگی در میان مردم است. (مجلسی، ۱۴۰۴: ج ۲، ۳۳۲)	موجب سرافکنگی و ذلت
۱۱	فقیر حقیر است، کسی به سخن او گوش نمی دهد و قدر او را هیچ کس نمی شناسد. (مجلسی، ج ۷۲، ۴۷)	حقارت و عدم جایگاه اجتماعی
۱۲	حضرت علی علیه السلام می فرمایند: فقر زبان شخص زیرک در بیان و حجت از بیان می اندازد. (نهج البلاغه، ۴۴۵، حکمت ۳)	عدم اتکا به نفس و ذلت
۱۳	امام علی علیه السلام می فرمایند: هرکس ثروتمند شود در نظر کسان خود بزرگ نماید و هرکس فقیر شود در نظر ایشان خوار گردد. (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ق: ۲۹۰)	حقارت و ذلت
۱۴	امام علی علیه السلام می فرمایند: اگر انسان فقیر شود نوامید و موهون گردد. (نهج البلاغه، ۴۶۲، حکمت ۱۰۸)	یاس و ناامیدی

جدول ۲: تعیین کدها برای احادیث و روایات غنای مفراط اقتصادی

ردیف	اسناد	کدها
۱	پیامبر ﷺ در توصیف توانگران و مرفهان فرمودند: قاب بازی می‌کنند و به شهوت رانی سرگرمند. (طبرسی، ۱۴۱۷ق: ۵۲۵)	شهوترانی
۲	امام علی علیه السلام می‌فرمایند: تکاثر لپو و لعب است و مشغولیت و گرفتن چیزی که پست تر است در برابر دادن چیزی بهتر. (کلینی، ۱۳۶۹ج: ۲، ۳۹۴)	لهو و لعب و مشغولیت به پستی
۳	امام علی علیه السلام فرمود: کسی که به ثروت و قدرت رسید طغیانگر و تجاوزکار شود. (نهج البلاغه، ۴۶۲، حکمت ۱۰۸)	طغیان و سرکشی
۴	امام علی علیه السلام فرمودند: خداوند سبحان فراهم آوردن قوت و روزی فقیران را از اموال ثروت‌مندان واجب کرده است پس هیچ فقیری گرسنه نمی‌ماند مگر این‌که توانگری مانع رسیدن روزی او شود. (نهج البلاغه، ۵۰۴، حکمت ۳۲۸)	غصب حقوق فقیران
۵	امام صادق علیه السلام می‌فرمایند: زکات برای آزمون ثروتمندان و مدد رساندن به زندگی فقیران مقرر شده است. اگر مردم زکات اموال خود را بدهند هیچ مسلمانی فقیر نخواهد ماند. به یقین مردمان فقط از گناه توانگران است که فقیر و نیازمند می‌مانند. (حرعاملی، ۱۴۱۴ق: ج ۲، ۳۲۲)	حقوق فقیران در اموال ثروت‌مندان
۶	امام عسگری علیه السلام می‌فرمایند: توانگران شان توشته فقیران را می‌دزدند. (نوری، ۱۴۱۱ق: ج ۲، ۳۲۲)	دزدی توشه فقیران
۷	پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: سوگند به خدا که از فقر برای شما ترسی ندارم لیکن از آن می‌ترسم که دنیا چندان بر شما گسترده شود که برای پیشینیان شما گسترده شده بود (مانند آنان در ناز و نعمت فرو غلطید) و هم چون آنان به رقابت و چشم و هم چشمی بپردازید و چنان هلاک‌تان کند که آنان را هلاک کرد. (کلینی، ۱۳۶۹ج: ۲، ۳۹۴)	غفلت، چشم و هم چشمی
۸	امام علی علیه السلام می‌فرمایند: مال‌اندوزان در حال حیات نیز مرده‌اند. (نهج البلاغه، ۶۶۱، حکمت ۱۴۷)	مرگ در عین حیات
۹	پیامبر ﷺ می‌فرمایند: سه گروه‌اند که هم‌نشینی با آنها قلب‌ها را می‌میراند از جمله نشستن با توانگران. (حرانی، بی‌تا: ۴۲)	غفلت قلوب توانگران
۱۰	امام علی علیه السلام می‌فرمایند: دوستی مال‌دین را سست و یقین را تباه می‌کند. (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۱۶۸)	سستی در دین و تباهی در یقین
۱۱	امام علی علیه السلام می‌فرمایند: ... یا انسانی است حریص بر لذت بردن و بی‌بند و بار در شهوت‌رانی یا عاشق جمع‌آوری و مال‌اندوزی، این دو کس به هیچ وجه مراعات دین نمی‌کنند و به چهارپایان نزدیک‌ترند تا به آدمی. (نهج البلاغه، ۶۶۱، حکمت ۱۴۷)	عدم مراعات دین و ویژگی حیوانیت

جدول ۳: تعیین کدها برای احادیث و روایات عصر ظهور

کدها	اسناد	ردیف
عدالت اقتصادی	چون مهدی ما قیام کند مال را به طور مساوی تقسیم می‌کند و عدالت را در میان رعیت اجرا می‌نماید. (حر عاملی، ۱۴۲۷ق: ج ۳، ۴۹۶)	۱
ریشه‌کنی فقر	مردم در تقسیم مال به گونه‌ای به مساوات رفتار می‌کنند که نیازمندی پیدا نمی‌شود که مستحق زکات باشد. (صافی، ۱۳۸۰: ۳۸۳)	۲
مبارزه با غنای مفرط و ثروت اندوزی	هنگامی که قائم ما قیام می‌کند بر همه ثروت‌اندوزان ذخیره گنج و ثروت را حرام می‌کند، بر صاحبان گنج‌هاست که گنج‌های خود را به پیش او بیاورند تا در راه سرکوبی دشمنان خرج شود. (طوسی، ۱۴۰۱ق: ج ۴، ۱۶۴)	۳
مبارزه با ثروت اندوزی	هنگامی که قائم ما قیام کند قطایع (زمین‌هایی که حاکمان جور در مالکیت خود درآورده یا واگذار کرده‌اند) از بین می‌رود، به طوری که دیگر قطایی در میان نخواهد بود. (حر عاملی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۷، ۲۲۲)	۴
عبادت و اطاعت کامل	بشارت باد به مهدی! او دل‌های بندگان را با عبادت و اطاعت پر می‌کند و عدالتش همه را فرا می‌گیرد. (طوسی، ۱۳۸۷: ۱۷۹)	۵
سرور و شادی جمعی	وقتی مهدی <small>عجل‌الله تعالی فرجه‌ه</small> ظهور می‌کند همه مسلمانان شاد و مسرور می‌شوند. (بیزدی حائری، ۱۴۲۲ق: ۱۹۲)	۶
مبارزه با فتنه‌ها و بلاها	خداوند به دست او فتنه‌های جانکاه را آرام و ساکن می‌سازد. (ال سید، ۱۴۲۸: ۱۸۵)	۷
پایان اختلاف و پراکندگی	به خدا سوگند، ای مفضل اختلاف و پراکندگی را از ملت‌ها و ادیان برمی‌دارد. (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ج ۵۳، ۴)	۸
برطرف‌کننده بلاها و اندوه‌ها	او برطرف‌کننده رنج‌ها و اندوه‌ها از شیعیان است. بعد از اندوهی سخت، بلایی طویل و ستمی جانکاه، خوشا به حال آنان که آن زمان را درک می‌کنند. (طبرسی، ۱۴۱۷ق: ۴۳۰)	۹
پایان ذلت‌ها و سختی‌ها	خداوند به دست او دروغ را نابود می‌سازد و روزگار سخت و رنج‌آور را می‌برد و ذلت بردگی و بندگی را از گردن‌های شما بیرون می‌کشد. (طوسی، ۱۳۸۷: ۱۸۶)	۱۰
عزت مسلمانان	عزت و بزرگی مسلمانان. (هندی، ۱۴۰۹ق: ج ۱۴، ح ۳۸۷۰۰)	۱۱
نابودی استکبار	به دست او هر جباری نابود می‌شود و هر شیطان سرکشی هلاک می‌گردد. (نیاتی، ۱۳۸۴: ج ۲، ۲۲۹)	۱۲
کوتاه کردن دست جباران	حکمرانان ستم‌پیشه را عزل و زمین را از هر انسان نیرنگ باز و فریب‌کاری پاک می‌کند. (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ج ۵۱، ۱۲۰)	۱۳
کمال اخلاقی	هنگامی که قائم ما قیام می‌کند دست خود را بر سر بندگان می‌گذارد و بدین ترتیب خرده‌ها شکوفا و اخلاق شان کامل می‌گردد. (راوندی، ۱۴۰۹ق: ج ۲، ۸۴۰)	۱۴
کمال عقل	وقتی قائم ما قیام کند، دستش را بر بندگان می‌نهد و بدین وسیله عقل آنها زیاد شده و فهم شان کامل می‌گردد. (کلینی، ۱۳۶۹: ج ۱، ۲۵)	۱۵

الف) مقوله بندی محتوای احادیث فقر اقتصادی و روایات عصر ظهور در این پژوهش، ابتدا به تبیین احادیث و روایات فقر اقتصادی و با کدگذاری محتوای روایات، که در جدول شماره

یک ارائه گردیده‌اند پرداخته، پس از آن روایات و احادیث عصر ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در جدول شماره سه ارائه گردیده‌اند، و در این مرحله به تطبیق کدهای فقر اقتصادی و شاخصه‌های عصر ظهور پرداخته شده است. در این تطبیق به منظور سهولت در برداشت تحلیل محتوی، آسیب‌های فقر و شاخص‌های جامعه مهدوی براساس دو زیر شاخه فردی و اجتماعی تقسیم گردید، که در ذیل ابتدا به بررسی تطبیق شاخه‌های فردی و سپس به تطبیق شاخه‌های اجتماعی پرداخته است.

۱. آسیب‌های فردی و اجتماعی فقر اقتصادی در تحقق جامعه مهدوی

الف) تطبیق کدهای فردی اولین کد (سرگردانی عقول) است که با (تکمیل عقول) در جامعه مهدوی تعارض دارد، زیرا هرچه عقول سرگردان و ناقص باشند، بدیهی است که تمرکز و تحلیل عقول پایین آمده و از تکامل عقول دورتر خواهند شد. در جامعه مهدوی که فهم و عقل انسان‌ها به واسطه حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به اوج خواهد رسید نقص و سرگردانی عقول چالشی پرخطر و آسیب‌زا خواهد بود. دومین کد (ضعف در یقین) است که با (عبادت و اطاعت کامل) در جامعه مهدوی تعارض دارد، زیرا فردی که در یقین و اعتقادات خویش ضعف و نقص دارد چگونه می‌تواند به عبادت و اطاعت بدون نقص و کامل دست یابد. بدیهی است عبادت و اطاعت که بازتاب عملی ایمان و یقین است در صورتی کامل خواهد بود که هیچ شک و شبهه‌ای در ابعاد اعتقادی انسان وجود نداشته باشد. سومین کد (عدم اتکا به نفس) است که با (پایان ذلت‌ها) در جامعه مهدوی سازگار نیست، از آن‌جا که عدم اتکا به نفس در واقع پذیرش ذلت و عدم عزت نفس است، بدیهی است شخصی که خویشتن و توانایی‌های فردی خود را باور ندارد به راحتی به پذیرش ذلت و اتکا به غیر، تن در خواهد داد. چهارمین کد (یاس و ناامیدی) است که با (برطرف‌کننده رنج‌ها و اندوه‌ها) تعارض دارد، زیرا شخص ناامید و مایوس، امیدی به آینده جهان ندارد، امیدی که در باورداشت آن تمام یاس و ناامیدی‌ها را پاک خواهد نمود، بدیهی است که امید به موعودی که برطرف‌کننده رنج‌ها و اندوه‌هاست، هیچ جایی برای یاس و ناامیدی در انسان باقی نخواهد گذاشت. پنجمین کد (زایده تنبلی و ناتوانی) است که با (قطع ریشه انحرافات) تداخل دارد، زیرا تنبلی و ناتوانی ریشه انحرافات بسیاری در انسان است تا آن‌جا که ائمه معصومین علیهم‌السلام در دعاهای شان از تنبلی و ناتوانی به خداوند پناه برده‌اند. بنابراین در جامعه مهدوی تمام ریشه انحرافات به دست با کفایت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف قطع می‌گردد و فقر که زایده تنبلی و ناتوانی است در این جامعه

جایگاهی نخواهد داشت.

ب) تطبیق کدهای اجتماعی اولین کد (نزدیکی به کفر) است که با (محو کفر) در جامعه مهدوی در تعارض است. فقر نزدیک شدن به کفر است زیرا سؤال از خلق و بی توجهی به خالق برای طلب روزی و حوائج دیگر نوعی از کفر و شرک است که فرد فقیر برای تأمین مایحتاج خود مجبور به این کار است و این همان فقر مذموم است. بعضی گفته‌اند: این همان فقر بی صبر است، و سببش آن است که چون سختی حال خود و خاندانش را می‌بیند و نعمت فراوان ظالمان و فاسقان را، بسا که نسبت بی‌عدالتی به خداوند دهد. (کلینی، ۱۳۶۹ ش: ۵، ۶۴۰) اگرچه فقر ممدوح که همان فقر با صبر است، هم، به دلیل فشار فقر و گرفتاری‌هایی که از سوی فقر آدمی را به خود مشغول ساخته است، کفر و شرک برای آن فقر هم نقش تحدیدکننده خواهد داشت. دومین کد (نقص در دین) است که با (عبادت و ایمان همگانی و کامل) در تعارض آشکار است.

بدیهی است ایمان کامل و فراگیر زمانی امکان‌پذیر است که انسان‌ها هیچ نقص و شکی در دین الهی نداشته باشند و هر نقص و شک در دین، تهدیدکننده ایمان کامل و فراگیر است. سومین کد (عامل تفرقه و دشمنی) که با (پایان اختلاف و تفرقه) تداخل خواهد داشت. پرواضح است که در جامعه مهدوی که پایان بخش اختلاف و تفرقه در جهان خواهد بود با فقر که عامل تفرقه و دشمنی در میان انسان‌هاست سازگاری ندارد؛ زیرا هر چه تفرقه و دشمنی زیاد شود اختلافات و تفرقه‌ها میان انسان‌ها افزایش خواهد داشت، پس این آسیب فقر هم نقش پرچالش و مؤثری در تحقق جامعه مهدوی خواهد داشت. چهارمین کد (بلا و فتنه بودن فقر) است که با (ریشه‌کنی بلاها و فتنه‌ها) و (سرور جمعی) در تعارض است. بدیهی است که فقر نوعی بلا و فتنه است و در دل شخص فقیر سرور و شادمانی جایگاهی ندارد، از سوی دیگر جامعه مهدوی، جامعه‌ای است که تمام بلاها و فتنه‌ها در آن هیچ جایگاهی نداشته و تمام انسان‌ها در آن جامعه شادمان هستند زیرا عامل غم‌ها و رنج‌ها که بلاها و فتنه‌ها هستند از آن جامعه رخت خواهد بست. پنجمین کد (عامل سرافکندگی، ذلت و حقارت) که با (عزت و اقتدار مسلمین) در تعارض است. پرواضح است که عزت و اقتدار مسلمین که در جامعه مهدوی به نحو کامل تحقق خواهد یافت و فقر که عامل سرافکندگی انسان‌ها و ذلت و حقارت است در آن جامعه هیچ جایگاهی نخواهد داشت و هرچه جامعه به فقر نزدیک‌تر شود از زمینه‌سازی برای تحقق جامعه مهدوی دورتر خواهد شد.

۲. آسیب‌های فردی و اجتماعی غنای مفرط اقتصادی در تحقق جامعه مهدوی

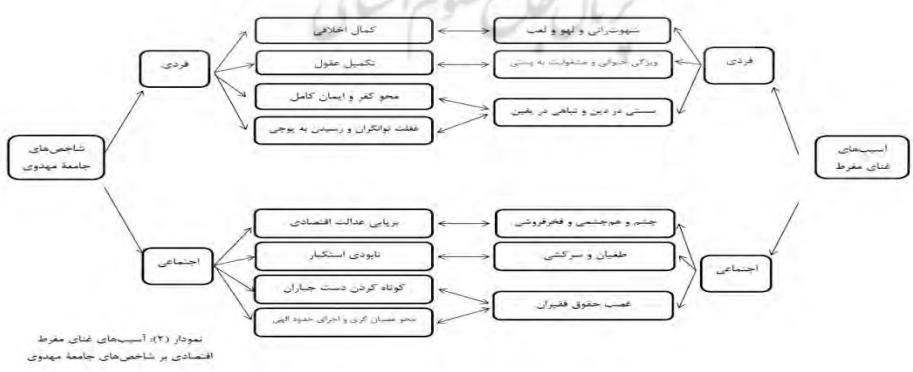
الف) آسیب‌های فردی اولین کد (شهوات رانی و لهو و لعب) است که با (کمال اخلاقی) در تضاد است. بدیهی است که شهوت رانی و لهو و لعب یعنی پرداختن به امور پست و کم ارزش، در حالی که کمال اخلاقی یعنی پرداختن به ارزش‌ها و امور متعالی به نحو کامل و اتم. بنابراین غنای مفرط اقتصادی از آن جا که انسان را به امور پست و کم ارزش سوق می‌دهد، زمینه تحقق جامعه مهدوی را به تأخیر خواهد انداخت. دومین کد (ویژگی حیوانی و مشغولیت به پستی) که (تکمیل عقول) در تعارض است. بدیهی است عقل که تنها ویژگی انسانی و وجه تمایز انسان و حیوان است و در جامعه مهدوی به تکامل اتم خواهد رسید، با غنای مفرط اقتصادی که پرداختن به ویژگی‌های حیوانی و مشغولیت به امور پست است، سازگاری نخواهد داشت. سومین کد (سستی در دین و تباهی در یقین) و چهارمین کد (غفلت توانگران و رسیدن به پوچی) که با (محو کفر و ایمان کامل) در تعارض است. زیرا انسانی که پایه‌های اعتقاداتش به دلیل سستی در دین و لغزش در یقین استوار و محکم نیست هیچ‌گاه به درجات کامل ایمان نخواهد رسید و غنای مفرط، سستی در دین و تباهی در یقین را به دنبال خواهد داشت که با تحقق جامعه مهدوی در تضاد آشکار است. از سوی دیگر غفلت افراد ثروتمند و نداشتن ایمان کامل منجر به رسیدن به پوچی و اعتقاد به پستی‌ها در برابر ایمان که اعتقاد به خدای متعال است می‌گردد، هم‌چنان‌که در روایت گذشت ثروتمندان زنده‌اند در حالی که انگار مرده‌اند. این غنا، غفلت‌آور است و به نص احادیث، مستلزم بهره‌کشی از مردمان و مکیدن خون محرومان است و با تحقق جامعه مهدوی در تضاد است.

ب) آسیب‌های اجتماعی اولین کد (چشم و هم‌چشمی و فخر فروشی) که با (عدالت اقتصادی) در تعارض است. بدیهی است عدالت اقتصادی در جامعه مهدوی یعنی حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف مال را به طور مساوی میان مسلمانان تقسیم می‌نماید آن چنان‌که در روایات گذشت، پس در آن جامعه انسان‌ها در برخورداری از اموال و امکانات با هم برابرند، هم‌چنین مسلمانان با یکدیگر برادر دینی هستند و چشم و هم‌چشمی و فخر فروشی که مخل برابری و برادری است در آن جایگاهی نخواهد داشت. دومین کد (طغیان و سرکشی) است که با (نابودی استکبار) در تضاد است. پرواضح است نابودی استکبار یعنی نابودی تمام متکبران، طغیان‌گران و کسانی که از پذیرش دستورات الهی سرپیچی می‌کنند و این با طغیان و سرکشی متکبران‌ای که در میان ثروتمندان افراطی رایج است در تعارض است، پس هرچه طغیان‌گری و سرکشی متکبران‌ه ثروت‌مندان زیاد شود، زمینه تحقق جامعه مهدوی به تأخیر خواهد افتاد.

سومین کد (غصب حقوق فقیران) است که با (کوتاه کردن دست جباران) و (محو عصیان‌گری و اجرای حدود الهی) در تعارض است. بدیهی است که در جامعه مهدوی نه تنها دست تمام جباران و زورگویان قطع خواهد گردید، بلکه حقوق و اموال غصب شده هم به صاحبان حق بازخواهد گردید و حدود الهی آن قدر به خوبی اجرا خواهد شد که کسی فکر عصیان‌گری و غصب حقوق فقیران و صاحبان حق را در سر نخواهد پروراند. بنابراین غصب حقوق فقیران و انباشتن مال و ثروت‌های غصب شده در آن جامعه جایگاهی نخواهد داشت و غنای مفرط اقتصادی با ظهور و تحقق جامعه مهدوی در تعارض آشکار است.

ارائه نمودار مفهومی پژوهش

پس از بررسی روایات و احادیث فقر و غنای مفرط و شاخص‌های حکومت مهدوی و برداشت کدهای مفهومی از روایات و سپس مقوله‌بندی این کدها که براساس احادیث و روایات معتبر صورت گرفتند، دو نمودار مفهومی زیر (نمودار شکل ۱) و (نمودار شکل ۲) ترسیم و به عنوان نتیجه پژوهشی حاضر ارائه می‌گردد:

نتیجه‌گیری

با تحلیل محتوی احادیث و روایات شیعه در زمینه نقش تهدیدکنندگی فقر و غنای مفرط اقتصادی بر تحقق جامعه مهدوی ابتدا، شاخصه‌های جامعه مهدوی را شناسایی و سپس آسیب‌های فقر و غنای مفرط اقتصادی را برداشت نموده و پس از تطبیق این دو دسته از روایات، نتایج زیر حاصل گردید:

۱. آسیب‌های فقر اقتصادی که به دو دسته فردی و اجتماعی تقسیم گردید:

الف) آسیب‌های فردی که با تحقق جامعه مهدوی در تعارض اند عبارتند از:

- سرگردانی عقول که با تکمیل عقول در تعارض اند؛

- ضعف در یقین با عبادت و اطاعت کامل؛

- عدم اتکا به نفس با پایان ذلت‌ها؛

- یاس و ناامیدی با برطرف‌کننده رنج‌ها و اندوه‌ها؛

- فقر زایده تنبلی و ناتوانی‌ها با قطع ریشه انحرافات.

ب) آسیب‌های اجتماعی که عبارتند از:

- نزدیکی به کفر در فقر و با محو کفر در جامعه مهدوی در تعارض اند؛

- نقص در دین با عبادت و ایمان همگانی و کامل؛

- عامل تفرقه و دشمنی با پایان اختلافات و تفرقه‌ها؛

- بلا و فتنه بودن فقر با ریشه‌کنی بلاها و فتنه‌ها و سرور جمعی؛

- فقر عامل سرافکندگی، ذلت و حقارت با عزت و اقتدار مسلمین.

۲. آسیب‌های فردی و اجتماعی غنای مفرط اقتصادی بر تحقق جامعه مهدوی:

الف) آسیب‌های فردی:

- شهوت‌رانی و لهو و لعب در غنای مفرط با کمال اخلاقی در جامعه مهدوی در تعارض است؛

- ویژگی حیوانی و مشغولیت به پستی با تکمیل عقول؛

- سستی در دین و تباهی در یقین با غفلت توانگران و رسیدن به پوچی و محو کفر و

ایمان کامل.

ب) آسیب‌های اجتماعی:

- چشم و هم‌چشمی و فخر فروشی با عدالت اقتصادی؛

- طغیان و سرکشی با نابودی استکبار؛

- غصب حقوق فقیران با کوتاه کردن دست جباران و محو عصیان‌گری و اجرای حدود الهی.

منابع

- ابن بابويه، محمد بن علی، معانی الاخبار، مترجم: عبدالعلی محمدی شاهرودی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۳۸۱ق.
- ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، مصحح: عبدالسلام محمد نهارون، قم: مکتب الاعلام اسلامی، ۱۴۰۴ق.
- ابن فهد حلّی، احمد بن فهد، عدة الداعی، تهران: دارالکتب الاسلامی، ۱۴۰۷ق.
- اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه، قم: انتشارات رضی، ۱۴۲۱ق.
- اشتیاردی، محمد مهدی، حضرت مهدی فروغ تابان، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۰.
- آل السید، مصطفی، بشارة الاسلام، بیروت: مؤسسه البلاغ، اول، ۱۴۲۸ق.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، محقق: مهدی رجایی، قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۰ق.
- جمعی از نویسندگان، مجموعه مقالات همایش بین المللی دکترین مهدویت (آینده جهان در نگاه ادیان)، قم: مؤسسه آینده روشن، ۱۳۸۵ش.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، تهران: امیدی، ۱۳۶۸.
- حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، مترجم: احمد جنتی، تهران: امیرکبیر، بی تا.
- حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البیت (ع)، ۱۴۱۴ق.
- _____، اثبات الهداة، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۲۷ق.
- حکیمی، محمدرضا، الحیاه، ترجمه: احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۴۳۲ق.
- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۳.
- راغب اصفهانی، محمد حسین، مفردات الفاظ قرآن کریم، بیروت: طلیعه نور، ۱۴۲۶ق.
- سیدرضی، نهج البلاغه، مترجم: محمد دشتی، قم: مشهور، ۱۴۰۶ق.
- صافی، لطف الله، منتخب الاثر الامام الثانی عشر، قم: مکتبة آیت الله صافی الگپایگانی / وحده النشر العالمیه، ۱۳۸۰.
- طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج علی اهل اللجاج، مصحح: محمد باقر خراسان، مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
- طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، مترجم: ابراهیم میرباقری، تهران: فراهانی، ۱۴۱۷ق.
- طوسی، محمد بن حسن، التهذیب، تحقیق: حسن موسوی خراسانی، بیروت: بی نا، ۱۴۰۱ق.

- فراهیدی، خلیل بن ابراهیم، العین، قم: اسوه، ۱۴۱۴ق.
- قرشی بنابی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامی، ۱۳۷۱.
- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران: علمی اسلامیه، ۱۳۶۹.
- مجلسی، محمد بن باقر، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۴ق.
- مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: وزارت ارشاد، ۱۴۱۶ق.
- معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۹ش.
- نوری، حاج میرزا حسین، مستدرک الوسائل، بی جا: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۱ق.
- یزدی حائری، علی، الزام الناصب فی اثبات الحجه الغائب، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۲۲ق.

- <http://www.isna.ir>
- www.shafaf.ir/fars/news

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی